

HETÉNYI ZSUZSA

A 20. század második felének szovjet háborús tabuiról a kultúrában

Korompai Eszter (1953–2023) emlékének

Tabu az, amiről tudjuk, hogy hallgatni kell róla. A szovjet tabuk nagy részéről azonban nem is tudtak az emberek, sokszor nem is volt világos, mit kell elhallgatni. Hiszen a terror egyik fő ismérve az, hogy nem lehet tudni, miért jár büntetés, mitől kell félni. Így a második világháború után és arról született orosz művészet áttekintésében (a korszakadék mellett) a tabukat keresve üres helyeket, zérójelenségeket kellene kiemelnünk: mi *nincs* benne ebben vagy abban a szövegben, ami visszas megközelítés.

Miközben a propaganda céljait szolgáló és esztétikai értelemben vett sematizmus uralta csaknem fél évszázadig a kultúrát, számtalan értékes alkotás is született, amelyek kikezdték a megszabott határokat. Főleg ezek maradtak fenn, és ezeket tudjuk ma újraértelmezni. A megjelent aránylag jó művek valójában legitimálták a rezsím ideológiáját, a „megvalósult szocializmus” és „emberarcú szocializmus” hazugságát. A támogatott, túrt és tiltott közül a köztes kategória általában a rendszer részeként funkcionál, de ettől még képviselhet esztétikai értéket.

A jelenlegi háború éles reflektor, amellyel a múlt is más szögben látszik, zugaiból előbuknának a tények. A szöveget a maga helyén, a maga korában is látni nem könnyű fókuszváltás: a háború vagy elnyomás alatt született irodalmat „békeidőben” más-
képpen olvassák. A kortávolság miatt mai szemmel már nehéz

Írásomat radikálisan lerövidítettem, a tabutémák rendszeres felsorolását és a legfőbb háborús művek listáját terjedelmi okokból a folytatásban, egy másik tanulmányban fogom közölni.

felfedezni a különböző politikai arculatú szovjet korszakokban¹ született művek rétegeit, ahogy az író a cenzúra megkerülésére taktikázik, feszegeti a határokat, reménykedve a kettős tudatú olvasó találékonyágában.

A kijevi Viktor Nyekraszov (1911–1987) regénye, a *Fordul a kerék* jó példa lehet arra, milyen szövegrétegek felismerése nehéz ma, és milyen lehetett az akkori szovjet kortárs olvasat. 1946-ban jelent meg folyóiratban, folytatásokban, *Sztálingrád* címmel, és noha maga Sztálin írta be a szerző nevét a Sztálin-díjasok névsorába, a szerzőt kötelezték a túl emblematikus cím megváltoztatására, így lett a végleges cím oroszul *Sztálingrád lövészárkaiban*. (Magyarul pedig még semlegesebb címet kapott.) Mivel szó esik benne számos, később tabu alá helyezett témáról, a Sztálin-díj ellenére a Brezsnyev-korszakban betiltották.² Első mondata így hangzik: „A visszavonulási parancs teljesen váratlanul érkezett.”³ Nem túl hősi kezdés... A pangás időszakában már elképzelhetetlen volt egy olyan háborús regény publikálása, amely nemcsak visszavonulással kezdődik, hanem több mint fele arról is szól, több hónapos hátrálásról Harkovtól a Volgáig. Nyekraszovnál a katonai vezetés hibákat követ el, az egyszerű emberek nem hősök, és amikor hőstettet hajtanak végre (Sztálingrád-ban elfoglalnak egy stratégiai magaslatot), akkor is aránytalanul nagy veszteséggel, irracionális szerencséivel, a kaotikusan vezető felettesek ellenére. A regényben Sztálin beszéde helyett recsegést hallani („légköri zavarok vannak”, 250), viszont Hitler győzedelmes beszéde Sztálingrád 1942-es novemberi elfoglalásáról egy újságfeszlanýról vett idézetben szinte egészében szerepel. A friss hírekből pedig megtudni, hogy a nyugati frontokon milyen sikereket értek el a szövetségesek, ráadásul november 7-én – és a forradalom évfordulójának ünnepéről nincsen egy szó sem. Máig tabutéma, hogy a sztálingrádi fordulat a nyugati frontok megnyitásával, az ott lefoglalt német erők vereségeinek köszönhetően történhetett meg, és ez éppen a 2022-es ukrajnai háború alatt került be az emigráns és ellenzéki médiába. A regényben egy depressziós (csak neve alapján azonosíthatóan zsidó) katonakorántsem hazafias dolgokról filozofál, és egyáltalán, túl sokat beszélgetnek a katonák. Két év sem telik bele, és Sztálin a zsidó-

1 A szóban forgó korszakok az 1945 és 1991 közti időszak periódusai. 1945–1953 között kései sztálinizmusról beszélünk, 1953-tól a művészetben kb. 1966-ig tart az ún. olvadás korszaka (Hruscsov-éra), 1964 és 1986 között a pangás kora (Brezsnyev-korszak) következett, amelynek eleje belefolyt már a Szovjetunió összeomlásával végződő peresztrojka és glasznoszty idejébe (Gorbacsov vezetése alatt, 1985–1991).

2 Ebben az is közrejátszott, hogy a szerző nem írta alá a bebörtönzött zsidó értelmiségieket elítélő nyilvános levelet 1949-ben, majd a Hruscsov-korszakban igen kellemetlen témákat feszegetett, ő beszélt elsőként a Babij Jar-i tömeges kivégzésekről, és arról, hogy Mihail Bulgakovnak emlékmúzeum járna Kijevben. A betiltástól a zaklatásokon és házkutatásokon keresztül az 1974-es disszidálásig vezető útja tipikusnak mondható.

3 Ford. GELLÉRT György, Budapest, Európa, 1967. 5.

ságból ellenséget kreál (erre még visszatérek). A korabeli olvasó mindennek különleges jelentőséget tulajdonítva úgy láthatta, hogy a könyv bátran ellene megy a hivatalos propagandának. A mai olvasó talán fel sem figyel milderre. De az, aki az ugyanekkor megjelent művek – Borisz Polevoj: *Egy igaz ember*;⁴ Pjotr Pavlenko: *Éskü* és különösen Alekszandr Fagyjev: *Az ifjú gárda*⁵ – társaságában kaphatta kézhez, tisztán láthatta a különbséget.

A kulcskérdés azonban az, miért kellett állandóan a háborúról írni? Legalább három nemzedék nőtt fel nemcsak a Szovjetunióban, de a keleti blokkban is szovjet háborús regényeken és filmekben. A Szovjetunióban évtizedekre a gyerekek anyanyelve lett a háború, rabló-pandúr helyett fritzest játszottak, és a „német” szó egyenlő lett a „náci”-val.

A háború tematizálása korai szovjet hagyomány, hiszen már az 1918–1920-as polgárháború is kötelező kúrként szerepelt egészen addig, amíg be nem következett a következő háború (említhető újra Vaszilij Grosszman, az ő 1934-es *Bergyicseve*, amellyel debütált). A kötelező téma értelme és célja a rezsim hősi (közel-) múltjának mitizálásán és annak súlykolásán kívül a harci-háborús szellem fenntartása volt. Ahogyan Sinkó Ervin nevezte az *Egy regény regénye* lapjain, az ostromlott vár szindróma hatotta át a harmincas éveket (mi egyedül megvédjük a világon egyedüli szocialista államot). Gazdasági, ipartörténeti és párttörténeti eseményeken kívül éppen az államilag engedélyezett és támogatott művészeti alkotások bizonyítják, hogy Sztálin kezdettől, vagyis az 1920-as évek második felétől háborúra készült, és a második világháborút megelőző események (a finn háború, a balti államok bekebelezése, Lengyelország felosztása a Molotov–Ribbentrop-paktum keretében) mutatják, hogy a Szovjetunió támadó félként készült fellépni.

Ezt a harci atmoszférát a kései sztálinizmus folytatólagosan fenntartotta a második világháború (szovjet-oroszul Nagy Honvédő Háború) utáni években is, amikor a leszerelés és az újjáépítés békés periódusa következett volna. Ez csak egyik arca volt a kornak, mert közben a hidegháború felé való gyors haladás⁶ nyilvánvalóvá tette, hogy kijelölték az új ellenséget, az USA-t. A hivatalos irodalom számára tehát folytatólagosan kijelölt téma maradt a háború, amelyben új elemként jelent meg a „népek barátsága” és „testvérisége” lózung mellett az orosz nemzeti dominancia. Ennek (mindenkori) funkciója a nép és a haza fogalmának homogén allegorizálása, a háborús pátosz megtámo-

- 4 A szerző részt vett Auschwitz felszabadításában és tanúként szerepelt a nürnbergi perben.
- 5 Az alaptörténetet Fagyjev egy 1944-es könyvből vette át (LJASZKOVSKIJ, V. – Korov, M., *Bátrak szíve*). Később bírálták, mert „nem hangsúlyozta a párt vezető szerepét a fiatalok irányításában”, ezért 1951-ben átdolgozott kiadás jelent meg.
- 6 Jelei a koreai háború (1950) és a Japán elleni akciók, az atomkísérletek versenye (az első szovjet robbantás ideje 1953).

gatására.⁷ Ezt emblematizálja a *Nagy Honvédő* (szó szerint: hazafias) *Háború* kifejezés is, amelyhez azonban a nép egységének ideája is csatlakozott. Mi sem lehetne paradoxabb, mint a soknemzetiségű szovjet államban a nemzeti gondolat. A nemzeti gondolat fenntartásának pedig alapvető eleme a kanonizált kultúra, minden ezt tematizáló művészeti, sőt, tudományos alkotás.

A háborúval kapcsolatos tabutémák sorozata a Nyugat-ellenességre, az ebből fakadó állami antiszemitizmusra és a második világháború valós történelmi eseményének elhallgatására épült, és mindarra, amit ezekből le lehetett vezetni a sajátosan birodalmi ideológia és politika hasznossági logikájával.

Azokat a műveket, amelyekben e tabukat nem tartották be, betiltották. Erre ítéltetett a legnagyobb háborús regény, Grosszman *Élet és sorsa*. Az 1960-ban elkészült és 1961-ben betiltott regény (amelynek első kötete, *Az igaz ügyért* a párt többszöri korrigáló cenzúrája után jelenhetett meg) csak Svájcban láthatott napvilágot 1980-ban, a Szovjetunióban végül is 1989-ben, nem sokkal a rendszer összeomlása előtt adták ki (kétszer is, mert először csak egy cenzúrázott kézirat állt rendelkezésre). Grosszman műve bombaként robbant volna az akkori érzelgős, sablonos és hazug művek mellett. Grosszman beszélt a zsidók sorsáról, amikor még maga a pusztá szó is tabunak számított, és akkor beszélt a német és szovjet táborokról, amikor Hitler és Sztálin diktatúrájának részleges párhuzama még nem sokakban tudatosult.

Nem egyszerű követni a logikát, hogyan lett alig pár évvel a zsidók tömeges és futószalagon elvégzett kiirtását végző náci Németország legyőzése után állami politika az antiszemitizmus. Az állami antiszemitizmus erősödése azt a félelmetes benyomást keltette, hogy amit Hitler nem végzett el, azt Sztálin folytatja. Ahogy Grosszman fogalmaz az *Élet és sors* című nagyregényében a sztálingrádi döntő támadásról: „Most dőlt el a szovjet hadsereg által megmentett zsidók sorsa, akiknek a feje fölé tíz esztendővel a sztálingrádi győzelem után Sztálin felemelte a megsemmisítés Hitler kezéből kicsavart kardját.”

A háború második felében a német propaganda hatására⁸ az évek óta harcoló, kimerült katonák körében, valamint a hadi és állami vezetésben egyaránt felütötte fejét az antiszemitizmus, erősödött az orosz (és nem szovjet) nacionalizmus, amelyet a

7 Még 2005-ben is egységesen 27 millió szovjet áldozatról emlékezett meg Putin elnök az auschwitzi koncentrációs tábor felszabadításának évfordulóján. Noha a tábor a szovjet csapatok szabadították fel, máig nincsen Oroszországban Holokauszt-emléknap. KLAS-GÖRAN, Karlsson, *The Reception of the Holocaust in Russia: Silence, Conspiracy, and Glimpses of Light*; HIMKA, J-P. & MICHLIC, J. B. (szerk.), *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, University of Nebraska Press, 2013, 487.

8 Német röplapok arról próbálták meggyőzni az orosz frontkatonákat, hogy a hátszágban gyáván megbúvó zsidók védelmében kénytelenek évek óta a lövészárkokban rohadni.

háború retorikája is szított.⁹ Ezért kezdte összeállítani Vaszilij Grosszman és Ilja Ehrenburg 1943 végén a *Fekete könyvet*.

A *Fekete könyv* első része a német lerohanás után a megszállt területek zsidó lakosságának tömeges kiirtását, annak részleteit mutatta be túlélők elbeszélései alapján, a második pedig a Vörös Hadsereg soraiban küzdő zsidó származású katonák hősiességét. A háború után erősödő antiszemitizmus idején egyszer csak tabuként tiltott lett, hogy az áldozatok között a zsidók száma kiugróan magas volt, mert ez (vélték) megtörte volna a szovjet testvéri egységet. Az emlékműveken leverték a „fasizmus zsidó áldozatai” feliratról a középső szót, és az egyenlősdi „szovjet”-tel helyettesítették. Tabu tárgya lett a holokauszt, Babij Jar, az ott „dolgozó” két ezrednyi ukrán policáj, és a zsidó szó maga. Működésbe lépett a kollektív felejtés arról is, hogy a zsidók halálában szovjet állampolgár policájok, németekkel együttműködő ukrán, litván és lett csendőrök is rész vettek. Hiszen a kollaboránsokról is elmondható lett volna, hogy nácik lettek, szovjet nácik. Agyonhallgatták a zsidók harctéri részvételét, a harcoktól távolmaradó szobakukacoknak állították be őket (ahogyan Szolzenyicin is leírta Cezar Markovics alakját az *Ivan Gyenyiszovics egy napjában*, Alekszandr Tvardovszkij, a kisregényt publikáló *Novij Mir* főszerkesztőjének kifejezett helyeslésével.)

Grosszmanék azzal a meggyőződéssel tartottak ki a munka mellett, hogy ötmillió elpusztított emberről adnak majd hírt. A *Fekete könyv* orosz kiadásának kiszedett nyomóformáit 1948-ban szétzúzták az Emesz kiadóban. Csak New Yorkban jelent meg, és csak angolul, 1947-ben, ez is csak azért, mert az összeállítás ötlete eredetileg Albert Einsteinól származott. Oroszul 1991-ban jelent meg Kijevben, majd 1993-ban Vilniusban, de 1993-ban nyomban követte egy másik, *Az ismeretlen Fekete Könyv*, amelyben az egykor kicenzúrázott anyagot publikálta Ilja Altman (Jeruzsálemben).

A munkába 1946-tól bevonták a Zsidó Antifasiszta Bizottság tagjait is, akiket az eufemisztikus hazugsággal „kozmpolitizmus”-elleninek titulált kampányban 1948 végén kezdtek sorban letartóztatni. Ügyük nem lett nyilvános per, mert a hangsúly átkerült a január 13-án nyilvánosságra hozott, a (szintén zsidó) „gyilkos orvosok” perét előkészítő nyilatkozatra. A zsidó művészeket 1952. augusztus 12-én végezték ki titokban. Száműzött családjaik erről csak évek múltán értesülhettek. A kihallgatási jegyzőkönyv negyven év múltán került napvilágra, amikor megöregedett gyerekeik elolvashatták, ha ugyan képesek voltak rá, mi minden képtelenséget vallottak be szüleik, akiket megkínoztak. A xenofób hangulat azonban nem tűnt el: emléktáblaikat 2023 tavaszán leszedték a moszkvai házakról.

9 Emlékezett a szovjet hadvezetés, amelynek lefejezését a háború előtt Sztálin elvégezte, hogy a megölt tábornokok között többségben voltak a nem orosz származásúak.

Az elhallgatás sülyesztőjébe került minden „testvéri” néppel kapcsolatos konfliktus, a policájok esetein kívül a román megszállók által elrendelt tömeges népirtás a nehezen elfoglalt Odesszában, ahol a megszállás legelején partizánok felrobbantották a román katonai parancsnokságot. A bosszúparancsot Antonescu marsall adta ki táviratban, követelve minden tisztért kétszáz, minden katonáért száz zsidó és bolsevik kivégzését, ami hét-nyolcezer embert jelentett, ebből nagyjából ötezren lettek Antonescu vérengző parancsának áldozatai. A mérsárlás, a lámpavasra akasztások, géppuskasorozatok és felgyújtott pajták áldozatai főleg zsidók voltak, de akadt köztük orosz és ukrán is, csak bolsevik nem, hiszen a hosszú ostrom alatt a bolsevikok elmenekültek. A szovjet filmekben a városban mindig német katonai egységeket mutattak a románok helyett (pl. az 1959-es *Szomjúság* című filmsorozatban, rendezte Jevgenyij Taskov). Odessza hős védőiről, akik a város építéséhez felhasznált kövek után maradt földalatti katakombákban egész partizánhálózatot alakítottak ki, és onnan akcióztak, Valentyin Katajev írt regényt (1945).¹⁰ A zsidók kivégzésén kívül nem említette meg sem az árulókat, akik a KGB soraiból álltak át a románokhoz, és azt sem, hogy a harcok végén a katakombákból túl sokan, tízezren bújtak elő, mert az ellenállók közé vegyültek olyanok is, akik aznap szálltak csak le a mélybe a katakombák másik végén, kitüntetéset, jutalmat vagy éppen csak további nyugodt napokat remélve. Az odesszai események elhallgatása nemcsak a szovjet, hanem a későbbi román, német vagy akár ukrán és izraeli történetírásnak is felróható.¹¹

Solohov 1965-ben Nobel-díjat kiérdemelt regénye, az *Emberi sors* (1956) egy szót sem szól a táborokról, holott a kisregény főszereplőjének egyenes úton kellett volna oda jutnia, hiszen minden német fogságba esett és életben maradt, visszaszökött vagy kiszabadult katona sorsa ez lett a háború után: gyanús lett, hiszen hátha beszervezték kémnek. Annak ellenére, hogy ez az elhallgatás történelemhamisítással is felér, és annak ellenére, hogy Solohov később aktív szerepet vállalt szabadabb szellemű író-társainak betiltásában (elhallgattatással tetézte az elhallgatást), még a 2008-as irodalomtörténetben is az *Emberi sors* tízoldalas elemzése képviseli az „emberarcú szocrealizmus új személyiség-konceptióját”.¹²

Ha emberarcú háborús prózát keresünk, akkor Borisz Vasziljev *A hajnalok itt csendesek* című 1969-es kisregénye máig olvasható maradandó alkotás. A férfi és női társadalmi szerepek csavarjaként hat fiatal nőt és lányt egy hagyományos értékeket képviselő őrmester alá osztanak be. A nők előtörténete és

10 Később *Az ezred fia* regény része lett.

11 Lásd bővebben: FISCHER István, Egy hadvezér bosszút áll, *Élet és Irodalom*, 2001. május 4. 15–17.

12 LEIDERMAN, N. L., LIPOVECKIJ, M. N., *Russzkaja lityeratura XX veka (1950–1990 godi)*, t. 1., Moszkva, Akademia, 2008. 105–114. NB. Lipoveckij amerikai egyetemi tanár (Leiderman az apja).

hősiessége hibátlan, magánéleti humorral is átszótt közérthető és megható tragikus háborús történet. Két film is készült belőle, 1972-ben és 2014-ben, 1973-ban pedig opera (Kirill Molcsanov), amelynek fő áriája Szimonov verse, a *Várj reám...*

Nem találunk említést a háborús irodalomban a SZMERS,¹³ a hadseregbe beépített titkosrendőrség tevékenységéről sem. Ez a szervezet kapta el Szolzsenyicin magánleveleit; letartóztatták és tíz évre elítélték. A közkeletű információ szerint Szolzsenyicin bűne az volt, hogy Sztálint 1945 elején „bandavezérnek” titulálta, de azóta napvilágra került a ma is titkos SZMERS-jelentés: a későbbi író t „szovjetellenes tevékenységgel” vádolta.¹⁴ Szolzsenyicin *A Gulág-szigetvilágban* bőven írt erről és más tabukról is, az említett lágerba hurcolt hadifogoly-sorsról is, csak éppen az érintettek nem olvashatták, mert a dokumentumkönyv nyugaton tudott megjelenni, a szerző 1974-es kitoloncolása előtt nem sokkal. A SZMERS-ről Vlagyimir Bogomolov ugyan írt egy regényt 1973-ban, de csak a német hírszerzés elleni tevékenységéről (*44 augusztusában – Az igazság pillanata*).

Az olvadás korának próbálkozásai a háború emberi oldalának megmutatására, egzisztenciális modellezésére a Brezsnyev-korszakban kényszerűen lefékeződtek, mert egészen új szakaszba lépett a háború propagandaszerepe és az emlékezetpolitika. Már Sztálin is nevezetes dátumokra időzített bizonyos szimbolikus erődemonstráló harci eseményeket. Például a légierő intenzív fejlesztése után az 1946–1950 közötti időszakban 1950. május 9-én, „a Németország feletti győzelem napján” szovjet légideszant csapatok egész zászlóalja szállt le a Föld legészakibb pontján. 1946-ban pedig éppen szeptember második vasárnapját nevezték ki a harcok napjának (*Gyeny tankisza, 'Tankosok napja'*), nyilván mert 1939. szeptember 17-én kezdődött a páncélos alakulatok tömeges bevetése a Lengyelország elleni „felszabadító hadjáratban”, vagyis Lengyelország németekkel egyeztetett lerohanásakor. Ezt a sztálini szimbolikus dátumkövetést alkalmazta a Putyin-rendszer Ukrajna 2022-es február 24-i lerohanásakor.¹⁵

A Brezsnyev-korszak újragondolta a háborús kultuszt. Ekkorra az 1917-es forradalom már eltávolodott, és nem lehetett rá lelkesítő propagandát építeni, így az új ideológiai igazodási pont

13 A furcsa szót a *Szmerty Spionam*, 'Halál a kémekre' kifejezésből maga Sztálin alkotta.

14 Szolzsenyicin *A Gulág-szigetvilágban* azt írja, az 58/10. és 11. cikkely alapján ítélték el, valójában csak az enyhébb 10-es szerint. Lásd <https://voiks.livejournal.com/912861.html>. és SZTOLJAROV, K. A., *Palacsi i zsertvi*. Moszkva, OLMA-Press, 1997. Levelében barátját győzködté, hogy kövesse példáját, maradjon háttérben a harcokban, takarékoskodjon erőivel a háború utáni időszakra.

15 Előző nap még nagy ünnep keretében ünnepelték meg a Haza Védőjének Napját, amelyet 1992 óta neveznek így, előzőleg 1922-től a Vörös Hadsereg napjaként, 1946-tól a Szovjet Hadsereg napjaként ünnepeltetett (1949 és 1992 között még hozzátették, hogy a haditengerészet napja is).

a honvédő háború lett. Egy kitérővel megjegyzem, hogy a Szovjetunió bukása után viszont semmit sem lehetett átmenteni a szovjet múltból, csak a „Nagy Honvédó” dicsőségét, így maradt az első orosz kormány idején, a Jelcin-kormányzás alatt (1990-es évek) folytatólagos a mitizálása, és így lett a 2010 után különösen érzékeny téma újra tabu.

A brezsnyevi új irányvonal szimbolikus gesztusaként az 1965. május 9-i *Pravdában* nyolcoldalas Brezsnyev-beszéd jelent meg, amelyben az előző évben hivatalába lépett pártfőtít-kár meghirdette téziseit. Ő maga és káderei is háborús veteránok voltak, és az új kultusz a háborút megjárta emberekre, köztük a rengeteg rokkant tömegbázisára számított.¹⁶ Brezsnyev cikkének lényege, hogy a szovjet hadsereg a Kommunista Párt vezetésével biztosította a Szovjetunió győzelmét a háborúban, bebizonyította a bolsevikok és a kommunista rendszer sikerét, és ez igazolja a veszteségeket. Ez lett a hivatalos szovjet mítosz a második világháború eseményeiről. Aznap, a 20. évfordulón a Vörös téren 1945. május 9. óta először tartottak a Győzelem Napja alkalmából felvonulást. Alig valami változott rendjében azóta, csak a lovakat már fekete Csajka gépkocsik váltották fel. A harcias léghőrt biztosította, hogy nem Brezsnyev szólt a néphez, hanem a védelmi miniszter, Rogyion Malinovszkij szovjet marsall, az első világháború veteránja, a Nagy Honvédő Háború katonai parancsnoka. Ettől a pillanattól kezdve a háború és a győzelem a szovjet emlékezetpolitika középpontjába került.

A kultúra híven tükrözte a változást. Az olvadás korára jellemző volt az ún. hadnagy-próza (*lejtyenantszkaja proza*): annak az iskolapadból nagyon fiatalon a háborúba került nemzedéknek szólt, amely rövid időt töltött a háborúban, és kamaszkori beavatásnak, kicsit kalandnak tudta megélni a frontra kerülést. E vonulat egyébként sokban folytatta Viktor Nyekraszov 1946-os mintaművét. Jellegetes darabja Bulat Okudzsva *Sok szerencsét, pajtás!* (szó szerint az eredeti címben „iskolás” áll) friss hangú kisregénye (1961). 1966-ban, még ha csonkítva is, de megjelenhetett Anatolij Kuznyecov *Babij Jar* című emlékezésregénye, amely ma is érvényes esztétikai módszerrel, a gyermekszemmel látás eszközeivel élt, noha a közbeszúrt kommentár-fejezetek érzelmessége megkopott.

Ezt a hangnemet a Brezsnyev-korszak lecserélte. 1967-ben például felújították az 1944-es *Zoja* című filmet, az irodalomban pedig a háborúról másképpen szóló hangnemet felváltotta a monumentalista próza, a többkötetes vastag háborús regények.

A Nagy Honvédő Háború érinthetetlen szent tehén lett, amelynek bármiféle megsértését ettől kezdve tiltották, sőt bün-

16 A szovjet városképet még az 1970-es években is uralták a végtagjaikat vesztett, mankós vagy négykerekű saját készítésű deszkán közlekedő veterán rokkantak, akiket soron kívül szolgáltak ki az egyébként többnyire üres utcákban.

tették.¹⁷ Nem számíthatott elnézésre, publikálásra pedig végképp nem a háború lényegét megkérdőjelező szatíra, Vlagyimir Vojnovics *Csonkinja*,¹⁸ amelyet 1963-ban kezdett írni, és első fejezetei a szamizdatból hamarosan Németországba kerültek, ahol aztán 1969-ben megjelentek. Vojnovics Csonkinja antihős, akinek naivitása kikezdi a hazugságok rendszerét. Körötte kisemberek, kicsinyes, bumfordi, együgyű népi alakok. A regény abszurd operethadseregeknek mutatja be egy nagy birodalom félelmetes erőszakszervezetét, és nevetség tárgyává teszi a tabutémát, hogy a Szovjetuniót váratlanul és felkészületlenül érte a német támadás. Ebben az ötletszerűen működő seregben impotens és műveletlen vezetők kezében van a kiképzés, az embereket egyik percben kitüntetik, a másikban letartóztatják. Gyilkos humorral kikezdi a KGB-t (egy komikus félreértés-jelenetben párhuzamba állítja a Gestapóval), a feljelentgetősdit, a tömeghez igazodást (Csonkin álmában „önként és dalolva” malacokkal kell együtt rőfögjön), és a csődöt mondott mezőgazdasági kísérleteket („A szar a világon a legértékesebb anyag, mert az egész életünk a szarból jön és a szarba is tér vissza” – mondja a növénynemesítő.) A regény egyidős az 1965-ös *A tizedes és a többiek* című magyar filmmel (rendezte Keleti Márton), amelynek vígjátéki humora valójában a szovjet megszállás relativizálását, enyhítését jelentette, s ezzel a kis transzgresszióval éppen a rezsim stabilizálást szolgálta. A Csonkin-regény bőven meghaladta ezt a fokot, mert az abszurd kegyetlen kritikája megsemmisítő.

A Brezsnjev-korszak emblematikus alkotása az új típusú, szinte nyugati krimihőst kitaláló *A tavasz 17 pillanata* című tévésorozat (1973).¹⁹ A film feszültségét fenntartó jellegzetessége a szentvelen hangú narrátor (kiváló magyar hangja Both Béla színművész volt), aki elmeséli azt, amit a hős gondol, vagy amit nem tudott a film megmutatni. Jellemző fordulata: „Stirlitz tudta, hogy...” (oroszul „dogadalsza”, vagyis ’rajött’) gúnyos szalóigévé vált, és számtalan viccre adott alkalmat. A Nyugat-Európában, az Alpokban, Svájcban és német autópályákon és

17 Érdekes beszélgetéseket folytattam az 1950-es években született, vagyis a frontot járt nemzedéktől született ellenzéki orosz kollégákkal az ukrainai háború kirobbanása után. Váltig állították, hogy egyáltalán nem olvastak háborús irodalmat, vagy ha igen, akkor csak E.-M. Remarque és Hemingway műveit. (Hemingway a spanyol polgárháborús *Akiért a harang szól* témájának köszönhetné, hogy beengedték a Szovjetunióba, amint Graham Green is a kubai témájú *A csendes amerikai*nak.) A megkérdőjelezett kollégákat viszont szülei rendszeresen vitték háborús filmekre, és felnéztek frontot járt szüleikre. A Nagy Honvédó Háború mégis „szent” (*szvjatyina*) lett számukra, ezt a szót használták 2022-ben. Hozzátevé, hogy Putyin „még ezt a szentséget is elvette tőlük”, meggyalázta az ukrainai háborúval.

18 Vojnovics, Vlagyimir, *Iván Csonkin közlegény élete és különleges kalandjai*. Ford. és utószó HETÉNYI Zs. Budapest, Gabo, 2005.

19 Jellemző a sorozat hangulatára a néma jelenet, amelyben Stirlitz, a náci hadsereg vezetésébe beépült felderítőtiszt számára „érintésmentes találkozózt” szervez a KGB: feleségét láthatja távolról egy kávéházban. <https://www.youtube.com/watch?v=xMWkTOjxbyA> (Utolsó letöltés: 2023. 08. 25.)

kisvárosokban játszódó jeleneteket Szovjetunió-szerre forgatták, Grúziától a Baltikumig. Brezsnyev, miután megnézte a sorozatot, követelte, hogy Iszajev ezredes, a főhős kapja meg a Szovjetunió Hőse érdemrendet, azt hitte, a rezzenéstelen arcú kém, Stirlitz, valós személy volt. A sorozatot a teljes keleti blokkban vetítették. A filmnek posztszovjet története is lett: 2009-ben színes változatban is elkészítették. Az aktualizálásra talán Vlagyimir Putyin elnökké megválasztása adott ötletet, aki Stirlitzhez hasonlóan szovjet hírszerzőtiszként dolgozott Németországban.

A posztmodern korszak előfutára, a moszkvai konceptualizmus természetesen a szoc-art (a szocreál és a pop-art egybegyűrásának) jegyében elsődleges céltáblájának szemelte ki a szovjet háborús kultusz álságosságát. Jó példa erre az 1992-es Szorokin-regény, *A négyek szíve*, amelyben a könnyfakasztó háborús életrajzokat felvonultató szereplők perverz újbűnözők semmi tiszteletre nem méltó áldozatai lesznek, miközben a fegyverek rohogása egyre erősödik a maffiabandák harcában.

A cikk írása közben megnéztem Andrej Tarkovszkij első, 1962-es filmjét, az *Iván gyermekkorát*.²⁰ Ekkor jutottam arra, hogy ha az ember elolvasna és megnézne minden szovjet háborús művet, nem találna olyan időszakot, amikor ne születtek volna olyan remekművek, amelyek máig, a mindenkori háborúkra érvényesen szólnak az emberi szenvedésről, a közvetlenül átélt percek tragikumáról, a veszteségekről, végső soron a háború értelmetlenségéről, ami a háborús témájú művészet legfőbb értelme legyen.

20 Vlagyimir Bogomolov *Iván* című elbeszélésnek alapján készült.